

برنامه ریزی مجتمع های زیستی و شهرهای جدید

(رشته جغرافیا و برنامه ریزی شهری)

دکتر نفیسه مرصوصی

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پربار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاوردهای انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام(ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «إِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

ابوالفضل فراهانی

رئیس دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب

پیشگفتار	یازده
هدف‌های کلی درس	سیزده
هدف‌های یادگیری درس	سیزده
فصل اول: تعاریف و مفاهیم	۱
هدف کلی	۱
هدف‌های یادگیری	۱
مقدمه	۱
۱-۱ تعریف برنامه‌ریزی	۲
۲-۱ انواع برنامه‌ریزی	۳
۳-۱ رویکردهای برنامه‌ریزی	۴
۱-۳-۱ برنامه‌ریزی با رویکرد سیستمی	۵
۲-۳-۱ رویکرد مشارکتی در برنامه‌ریزی	۶
۴-۱ فرآیند و مراحل برنامه‌ریزی	۹
۵-۱ ضرورت برنامه‌ریزی با رویکرد سیستمی	۱۰
۶-۱ اهداف کلان برنامه‌ریزی و سیر تحول آن	۱۱
۷-۱ طبقه‌بندی تفکرات برنامه‌ریزی	۱۱
۸-۱ مفاهیم مجتمع‌های زیستی	۱۲
۱-۸-۱ مفهوم مجتمع زیستی	۱۲
۲-۸-۱ انسان و محیط زیست	۱۴
۳-۸-۱ برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی	۱۴
۴-۸-۱ چالش‌های مهم برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی	۱۵
۹-۱ تغییرات مفهومی در برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی	۱۶
۱۰-۱ مفاهیم فرهنگی مجتمع‌های زیستی	۲۰
۱۱-۱ عملکرد انتظام بخش	۲۴
۱۲-۱ نتیجه‌گیری و بحث	۲۸

۳۳	آزمون فصل اول
۳۴	منابع فصل اول
۳۵	فصل دوم: مجتمع‌های زیستی پایدار
۳۵	هدف کلی
۳۵	هدف‌های یادگیری
۳۶	مقدمه
۳۶	۱-۲ مفاهیم مجتمع‌های زیستی پایدار
۳۶	۱-۱-۲ مفهوم پایداری
۳۷	۲-۱-۲ مجتمع‌های زیستی پایدار
۳۹	۲-۲ بوم‌شهر الگوی مجتمع زیستی پایدار
۳۹	۱-۲-۲ تعریف بوم‌شهر (اکوسیستی)
۴۱	۳-۲ اهداف برنامه‌ریزی بوم‌شهری
۴۲	۴-۲ ساختارهای ناهم‌هنگ با بوم‌شهری
۴۳	۵-۲ راهکارهای اجرای طرح‌های بوم‌شهری
۴۴	۶-۲ ویژگی‌های یک بوم‌شهری-انرژی، فضاها، شهری و سیستم حمل‌ونقل
۴۴	۱-۶-۲ ویژگی‌های عام یک بوم‌شهر
۴۴	۲-۶-۲ ویژگی‌های خاص یک بوم‌شهر- ترکیب فضاها، شهری و سیستم حمل‌ونقل
۴۵	۷-۲ امتیازات بوم‌شهر
۴۵	۸-۲ انطباق بوم‌شهر با تعاریف توسعه پایدار
۴۷	۹-۲ اهداف بوم‌شهر
۴۷	۱-۹-۲ اهداف کلی و کلان
۴۹	۲-۹-۲ اهداف خرد مشتق شده از اهداف کلی بوم‌شهر
۵۰	۱۰-۲ توسعه بوم‌شهری
۵۱	۱۱-۲ آرمان بوم‌شهری
۵۱	۱-۱۱-۲ مفاهیم برنامه‌ریزی شهری منجر به آرمان بوم‌شهری
۵۵	۲-۱۱-۲ مشخصه‌های بوم‌شهر آرمانی
۵۷	۳-۱۱-۲ عناصر توسعه و برنامه‌ریزی بوم‌شهر
۵۸	۱۲-۲ بررسی اهداف بوم‌شهری
۵۹	۱-۱۲-۲ اهداف زمینه (شهری و روستایی) راهنمای ساخت عناصر اصلی سکونتگاه‌های زیستی
۶۸	۲-۱۲-۲ اهداف حمل‌ونقل
۷۱	۱۳-۲ نتیجه‌گیری و بحث
۷۲	آزمون فصل دوم
۷۳	منابع فصل دوم
۷۵	فصل سوم: اصول برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی
۷۵	هدف کلی
۷۵	هدف‌های یادگیری
۷۵	مقدمه
۷۶	۱-۳ اصول برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی

۷۶	۱-۳ منشور آتن
۷۷	۲-۳ اصول و محتوای منشور آتن
۷۹	۳-۳ نقد منشور آتن
۸۰	۴-۳ منشور ۲۰۰۰
۸۲	۵-۳ محتوای منشور ۲۰۰۰
۸۳	۲-۳ تحولات تاریخی اصول برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی
۸۹	۳-۳ اصول برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی و شهرسازی در اسلام
۹۱	۴-۳ نتیجه‌گیری و بحث
۹۲	آزمون فصل سوم
۹۲	منابع فصل سوم
۹۵	فصل چهارم: فرایند برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی و سیماسازی
۹۵	هدف کلی
۹۵	هدف‌های یادگیری
۹۵	مقدمه
۹۶	۱-۴ مراحل برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی
۹۷	۱-۴ شناخت وضع موجود
۱۰۲	۲-۴ تدوین اهداف کلی
۱۰۳	۳-۴ تبیین اهداف (ضوابط) عملیاتی
۱۰۴	۴-۴ تنظیم راه‌حل‌های کلی برنامه
۱۰۴	۵-۴ ارزیابی راه‌حل‌ها
۱۰۴	۶-۴ انتخاب و تکمیل راه‌حل بهینه
۱۰۴	۷-۴ پیش‌بینی و اجرا
۱۰۵	۲-۴ مقیاس‌های برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی
۱۰۵	۳-۴ تهیه نقشه‌های برنامه‌ریزی
۱۰۶	۴-۴ سیماسازی و طراحی شهر
۱۱۲	۵-۴ نتیجه‌گیری و بحث
۱۱۳	آزمون فصل چهارم
۱۱۴	منابع فصل چهارم
۱۱۵	فصل پنجم: مدل‌های نوین در برنامه‌ریزی و توسعه شهری و مفاهیم مرتبط با آن‌ها
۱۱۵	هدف کلی
۱۱۵	هدف‌های یادگیری
۱۱۷	مقدمه
۱۱۷	۱-۵ نقش برنامه‌ریزان شهری در تعامل با محیط زیست
۱۱۸	۲-۵ بوم‌شناسی شهری
۱۱۹	۳-۵ بوم‌شناسی انسانی
۱۲۰	۴-۵ مراحل تکوین و جمعیت‌یابی شهرها
۱۲۱	۵-۵ روند بوم‌شناسی شهرها (خاصه در کشورهای در حال توسعه)
۱۲۲	۶-۵ عناصر اصلی در برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی

۱۲۸	۷-۵ برنامه‌ریزی کالبدی برای توزیع فعالیت‌های شهری
۱۲۹	۸-۵ مبانی پایه یک برنامه کالبدی رسمی شهری
۱۳۰	۹-۵ تجزیه و تحلیل الگوهای کالبدی
۱۳۰	۱۰-۵ توزیع فضایی پیشنهادت برنامه
۱۳۱	۱۱-۵ راهبردهای اجرایی
۱۳۱	۱۲-۵ مدل‌ها و مدل‌سازی شهری
۱۳۱	۱-۱۲-۵ تعاریف و روش‌های فعالیت‌های مدل‌سازی شهری
۱۳۴	۲-۱۲-۵ گونه‌شناسی مدل‌های توسعه شهری
۱۳۸	۳-۱۲-۵ محورهای اصلی در اهداف مدل‌ها
۱۴۱	۴-۱۲-۵ مدل‌های رفاه
۱۴۱	۵-۱۲-۵ مفاهیم اساسی مدل‌های شهری با رویکرد سیستمی
۱۴۲	۶-۱۲-۵ نقد مدل‌ها
۱۴۳	۷-۱۲-۵ در جستجوی راه‌حل
۱۴۳	۸-۱۲-۵ اصول و مفاهیم اساسی مدل‌های نوین برنامه‌ریزی شهری
۱۴۶	۹-۱۲-۵ رئوس مطالب پروژه بین‌المللی مدل‌سازی توسعه شهری در رابطه با چالش‌های آب و هوایی
۱۴۷	۱۰-۱۲-۵ دستاوردها و مسائل مربوط به مدل‌سازی سیستم‌های شهری در طول دهه گذشته
۱۵۰	۱۱-۱۲-۵ شاخص‌ها، داده‌ها و معیارها
۱۵۱	۱۲-۱۲-۵ کاربران مدل و مدل‌سازان
۱۵۲	۱۳-۱۲-۵ یافته‌های پروژه بین‌المللی مدل‌سازی توسعه شهری پایدار
۱۵۶	۱۳-۵ مدل اتوماسیون سلولی CA
۱۵۷	۱-۱۳-۵ شبکه سلولی
۱۵۸	۲-۱۳-۵ وضعیت سلول
۱۵۹	۳-۱۳-۵ همسایگی
۱۶۲	۴-۱۳-۵ زمان
۱۶۲	۵-۱۳-۵ قوانین انتقال
۱۶۳	۶-۱۳-۵ مزیت‌های مدل CA شهری
۱۶۵	۷-۱۳-۵ یافته‌های مدل اتوماسیون سلول، شهری
۱۶۷	۱۴-۵ Urban Sim
۱۶۷	۱-۱۴-۵ مدل‌سازی توسعه شهری برای برنامه‌ریزی یکپارچه کاربری زمین، و...
۱۶۹	۱۵-۵ مدل رشد سکونتگاه‌های غیررسمی (ISGM)
۱۷۱	۱-۱۵-۵ پرسش‌های مدل‌سازی (ISGM)
۱۷۲	۲-۱۵-۵ مراحل تدوین مدل رشد اسکان‌های غیررسمی
۱۷۲	۳-۱۵-۵ یافته‌های مدل
۱۷۳	۱۶-۵ نتیجه‌گیری و بحث
۱۷۳	آزمون فصل پنجم
۱۷۴	منابع فصل پنجم
۱۷۵	پاسخنامه آزمون‌ها
۱۷۷	پیوست

به نام خداوند بخشاینده مهربان

خدای بخشنده * قرآن را پیاموخت * انسان را بیافرید * او را بیان پیاموخت * خورشید و ماه با حسابی معین در گردش‌اند * و ستاره و گیاه (در برابر او تکوینا) سجده می‌کنند * و آسمان را برافراشت و قانون و میزان را قرار داد * [و امر نمود] مبدا در میزان سرکشی کنید * و وزن [وسیله و ابزار تعادل] را به عدالت برپا دارید و از ترازو کم مگذارید * و این زمین را برای مخلوقات بیافرید * در آن هر نوع میوه و درخت خرما دارای خوشه‌های غلاف‌دار است * و نیز دانه با ساق و برگ و گیاهان خوشبو * پس [یا این همه] کدام‌یک از نعمت‌های پروردگارتان را تکذیب می‌کنید * (سوره الرحمن، آیه ۱-۱۴)

به امید روزی که انسان‌ها با احساس مسئولیت نسبت به نسل‌های آینده در همه کارها - از جمله برنامه‌ریزی و مدیریت شهری، معماری و شهرسازی، ساخت محیط‌های مصنوع، نظم‌دهی فضا، و نیز در تعاملات اجتماعی و اکولوژیک - میزان را در نظر بگیرند تا در تعاملی و سنجیده با قوانین طبیعت و جهان رفتار کنند و مطابق با فطرت و نیازهای معنوی و مادی انسان، مجتمع‌های زیستی پایدار و متعادلی را برپا کنند.

پیشگفتار

به سبب روند مداوم افزایش جمعیت جهانی، مسئله آلودگی‌های محیطی، به خطر افتادن سلامت انسان‌ها و تردید در تأمین نیازهای نسل‌های آینده، مهم‌ترین مسئله در برنامه‌ریزی‌های مجتمع‌های زیستی سنجش پایداری و ناپایداری سکونتگاه‌های انسانی است. از این رو، برنامه‌ریزی توسعه پایدار، با تأکید بر مؤلفه‌های اکولوژیک را راهکار اصلی برای برون‌رفت از مشکلات کنونی جامعه جهانی می‌دانند. بدیهی است که برخورد عقلایی و مسئولانه با ساخت و توسعه شهرها می‌تواند برنامه‌ریزی‌های مجتمع‌های زیستی شهرهای بزرگ و کوچک را در مسیر مطلوب هدایت کند تا مانع آسیب‌های محیطی و توسعه‌های غیرمسئولانه و حریصانه‌ای شود که بر سلامت انسان و نسل‌های آینده و محیط زیست اثر می‌گذارد. در این میان، بوم‌شهرها به‌عنوان الگوهای نمونه شهرهای اکولوژیک با اهداف و معیارهای تأمین‌کننده توسعه پایدار برای مجتمع‌های زیستی معرفی شده‌اند.

بخش مهمی از تاریخ شهر و شهرسازی براساس رفتار انسانی است؛ از این رو، با بررسی و شناخت رفتار انسانی براساس بینشی فرهنگی و مردم‌شناسانه می‌توان به زیربنای تمدن شهری پی برد. تحلیل فرهنگی مجتمع‌های زیستی برای روشن کردن مفاهیمی که به وضوح آن‌ها در تاریخ، هنوز به‌درستی تفسیر نشده‌اند، اهمیت ویژه‌ای دارد. به همین سبب، در مطالعات و پژوهش‌های مرتبط با مفاهیم اصلی برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی با محوریت بوم‌شهری، از یک سو، به مفاهیم فرهنگی جوامع انسانی، و از سوی دیگر، معیارهای اکولوژیک مورد توجه جدی می‌شود؛ از این رو، ابتدا

به تعاریف برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی و مفاهیم فرهنگی مرتبط با آن پرداخته‌ایم. در فصل دوم، مجتمع‌های زیستی پایدار، بوم‌شهر به‌عنوان الگوی مجتمع زیستی پایدار و شاخص‌ها و عناصر آن مطرح شده‌اند. به اصول برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی و سیر تحول آن در فصل سوم توجه شده و فصل چهارم به مراحل برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی اختصاص یافته است. سرانجام در فصل پنجم، مدل‌های نوین در برنامه‌ریزی و توسعه شهری ارائه شده است.

بی‌تردید رهنمودها و نظرات اندیشمندان و محققان و دانشجویان رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری و دیگر رشته‌های مرتبط، در جهت ارتقای کیفی این اثر، با دیده منت استقبال می‌شود.

نقیسه مرصوسی

N_marsousi@pnu.ac.ir

هدف‌های کلی درس

افزایش دانش دانشجو در زمینه‌های اصول کلان و خرد برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های زیستی.

هدف‌های یادگیری درس

- با توجه به شکل‌گیری روزافزون شهرهای جدید، هم به مفهوم عام و هم به مفهوم خاص، دانشجو پس از مطالعه این کتاب قادر خواهد بود:
- مفاهیم و تعاریف مجتمع‌های زیستی را توضیح دهد.
 - مفاهیم پایداری و مجتمع‌های زیستی پایدار را بیان کند.
 - بوم‌شهر را به‌عنوان الگوی مجتمع زیستی پایدار معرفی کند.
 - اصول برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی را بیان کند.
 - فرآیند برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی و سیماسازی را توضیح دهد.

فصل اول

تعاریف و مفاهیم

هدف کلی

دانشجو بعد از مطالعه این فصل با تعاریف برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی آشنا می‌شود.

هدف‌های یادگیری

پس از مطالعه این فصل دانشجو قادر خواهد بود:

- برنامه‌ریزی را تعریف کند.
- انواع برنامه‌ریزی را معرفی کند.
- رویکردهای برنامه‌ریزی را بشناسد.
- فرآیند و مراحل برنامه‌ریزی را توضیح دهد.
- اهداف کلان برنامه‌ریزی و سیر تحول آن را توضیح دهد.
- مفاهیم مجتمع‌های زیستی را توضیح دهد.
- تغییرات مفهومی در برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی را بیان کند.
- مفاهیم فرهنگی مجتمع‌های زیستی را شرح دهد.
- مفهوم عملکرد انتظام بخش را توضیح دهد.

مقدمه

به‌طورکلی، برنامه‌ریزی به معنای تدبیر برای انجام امور تعریف شده است و برنامه‌ریزان

باید توجه کنند که برنامه مجتمع‌های زیستی برای مردم و انسان‌هایی تهیه می‌شود که در آن زندگی می‌کنند و یا زندگی خواهند کرد. لذا انسان و نیازهای واقعی او - که شامل نیازهای معنوی و مادی است - و نیز محیط زیست او باید اساس و محور این نوع برنامه‌ها باشد.

۱-۱ تعریف برنامه‌ریزی

برنامه‌ریزی، از هر نوعی که باشد، چگونگی اجرای یک تصمیم را در فرایند زمانی خاصی مشخص می‌کند.

فریدمن، از متفکرین برنامه‌ریزی، چنین معتقد است که برنامه‌ریزی برای تفکر درباره مسائل اجتماعی و اقتصادی است و به‌صورت قاطع جهت‌گیری آینده‌نگری دارد. به روابط اهداف و تصمیمات همه‌جانبه توجه دارد و به‌شدت، خط‌مشی و جامعیت برنامه را می‌طلبید (مجتهدزاده، ۱۳۸۸: ۱۶). برنامه‌ریزی فرایند ذهنی و عملی مجموعه‌ای از تصمیم‌گیری‌های سنجیده‌ای است که براساس قیودات کمی، کیفی، زمانی و مکانی شیوه دخالت انسان را در موضوعی مشخص بیان می‌کند (رهنمایی، ۱۳۸۵: ۶). برنامه‌ریزی عمل آگاهانه برای رسیدن به برخی اهداف است که با به هم پیوستن برخی اقدامات در یک توالی زمانی انجام می‌شود (هال، ۱۳۸۱: ۱). در هر برنامه‌ریزی ابتدا باید هدف تعیین شود و سپس با شناخت وضع موجود، آینده براساس هدف پیش‌بینی شود و سپس اقدامات لازم برای رسیدن به هدف انتخاب‌شده در یک پروسه زمانی به انجام می‌رسد. بنابراین، برنامه‌ریزی فرایندی از تصمیم‌گیری در مورد اعمال مربوط به اوضاع حال و آینده از طریق یک سلسله انتخاب‌های متوالی است (مجتهدزاده، ۱۳۸۸: ۱۳).

آنچه در برنامه‌ریزی اهمیت دارد شناخت نیازهاست؛ زیرا اهداف براساس نیازها تعیین می‌شود. از آنجا که انسان موجودی ابتدا معنوی و سپس مادی است، در شناخت نیازهای جوامع انسانی باید هم به نیازهای معنوی و هم نیازهای مادی او توجه کرد. اگر هر یک از نیازهای معنوی و مادی انسان نادیده گرفته شود، هدف به‌درستی تعیین نخواهد شد.

۲-۱ انواع برنامه‌ریزی

برنامه‌ریزی را می‌توان از جنبه‌های گوناگونی تقسیم‌بندی کرد: از نظر زمانی، برنامه‌ریزی به ۳ نوع تقسیم می‌شود:

۱. برنامه‌ریزی بلندمدت؛ ۲. برنامه‌ریزی میان‌مدت؛ ۳. برنامه‌ریزی کوتاه‌مدت.
در برنامه‌ریزی بلندمدت، دوره زمانی اجرای طرح معمولاً ۱۰ تا ۲۰ سال است. بیشتر چارچوب کلی کار تعیین می‌گردد و جزئیات کمتر مطرح می‌شود. برنامه‌ریزی کوتاه‌مدت و میان‌مدت در راستای برنامه بلندمدت، ولی با قابلیت اجرایی بیشتر، انجام می‌شود؛ در حقیقت اهداف برنامه‌ریزی میان‌مدت و کوتاه‌مدت جزئی‌تر است. (سیف‌الدینی، ۱۳۸۱: ۳۲).

برنامه‌ریزی از نظر اهداف به ۲ دسته کلی تقسیم می‌شود:

۱. برنامه‌ریزی یک هدفی؛ ۲. برنامه‌ریزی چند هدفی
هر برنامه‌ریزی معمولاً هدف‌های کلی^۱ و هدف‌های خاص^۲ دارد. هدف کلی معمولاً یک آرمان است و به‌صورت کلی بیان می‌شود؛ مانند ارتقاء سطح زندگی در ایران. ولی هدف خاص دست‌یافتنی و قابل اندازه‌گیری است؛ مانند شناخت همه ساکنان با شرایط محیطی.

سطوح برنامه‌ریزی می‌تواند متفاوت باشد: برنامه‌ریزی در سطح ملی، که معمولاً بیشتر اقتصادی و بلندمدت است؛ برنامه‌ریزی در سطح منطقه‌ای، که بیشتر اقتصادی و اجتماعی است و درصدد از بین بردن خلاء میان سطوح ملی و محلی است؛ برنامه‌ریزی در سطح محلی، که خود شامل برنامه‌ریزی شهری و روستایی است. برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی، برنامه‌ریزی در سطح محلی است (سیف‌الدینی، ۱۳۸۱: ۳۳-۳۴).

برنامه‌ریزی شهری، ارتباط نزدیکی با برنامه‌ریزی کالبدی و فضایی دارد و به برنامه‌ریزی کاربری زمین، برای تخصیص بهینه مکانی یا جغرافیایی فعالیت‌های شهری بسیار وابسته است.

برنامه‌ریزی روستایی، از نظر کالبدی، اقتصادی و اجتماعی و طبیعی جهت بهره‌برداری بهینه برای دستیابی به توسعه نواحی روستایی انجام می‌شود (همان).

1- goals

2- abjectives

۴ برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی و شهرهای جدید

از هر یک از انواع برنامه‌ریزی‌های یاد شده، انواع متنوعی از برنامه‌ریزی‌ها منتج می‌شود، از جمله:

- برنامه‌های جامع^۱
- برنامه‌ریزی طراحی شهری^۲
- برنامه‌های منطقه‌ای^۳
- برنامه‌های بازسازی ناحیه‌ای^۴
- برنامه‌های حمل و نقل ناحیه‌ای^۵
- برنامه‌ریزی مسکن^۶
- برنامه‌ریزی محله واحدهای همسایگی^۷
- برنامه‌های محله‌های فقیرنشین^۸
- برنامه‌های مسیرها^۹
- برنامه‌های توسعه اقتصادی^{۱۰}
- برنامه‌های پارک‌ها و فضاهای باز^{۱۱}
- برنامه‌های نواحی حساس و بحرانی^{۱۲}
- برنامه کنترل مخاطرات^{۱۳} (APA, 2006).

۳-۱ رویکردهای برنامه‌ریزی

رویکردهای برنامه‌ریزی را می‌توان با مراحل مختلف تکوین نظریه برنامه‌ریزی از هم تمیز داد:

مرحله اول: از اولین دوره‌های برنامه‌ریزی آغاز می‌شود تا اواسط دهه ۱۹۶۰، که

-
- 1- comprehensive plans
 - 2- urban design plans
 - 3- regional plans
 - 4- redevelopment area plans
 - 5- transportation area plans
 - 6- housing plans
 - 7- neighborhood plans
 - 8- down town plans
 - 9- corridors plans
 - 10- economic development plans
 - 11- park and open space plans
 - 12- critical and sensitive area plans
 - 13- hazard mitigation plans

تعاریف و مفاهیم ۵

در برنامه‌های توسعه بعد از قانون برنامه‌ریزی شهرک و حومه^۱ ۱۹۴۷ مشهود است و آن را می‌توان دوران طرح جامع یا طرح‌های کلی خواند.

مرحله دوم: رویکرد سیستمی که از سال ۱۹۶۰ آغاز شد و توسط گروه مشورتی برنامه‌ریزی^۲ به وجود آمد.

مرحله سوم: رویکرد برنامه‌ریزی مشارکتی که از اواخر دهه ۱۹۶۰ و دهه ۱۹۷۰ آغاز شده است. این مرحله ناهمگن‌تر اما شایع‌تر از بقیه است. (پیتروال، ۱۳۸۱: ۳۱۵)

۱-۳-۱ برنامه‌ریزی با رویکرد سیستمی

رویکرد برنامه‌ریزی سیستمی با این تفکر همراه است که برنامه‌ریزی نوع متمایزی از فعالیت انسانی است که در پی کنترل سیستم‌های خاص می‌باشد و برنامه‌ریزی فضایی زیرمجموعه‌ای از فعالیت برنامه‌ریزی است که در پی مدیریت و کنترل سیستم‌های شهری و منطقه‌ای است. بنابراین، برنامه‌ریزی فرایندی مداوم است که از طریق جستجو و طراحی روش‌های مناسب، در پی کنترل سیستم مربوطه و سپس نظارت بر تأثیرات آن است. رویکرد سیستمی کاملاً با دیدگاه نسل قدیمی‌تر برنامه‌ریزان، مانند گیدز و آبرکرامبی، و حتی نسلی که سیستم برنامه‌ریزی را در بریتانیا پس از جنگ جهانی دوم ایجاد کردند، کاملاً متفاوت است. برنامه‌ریزان قدیمی طرح‌هایی را تولید کردند که تصویری دقیق از وضعیت نهایی آینده مطلوبی بود که می‌باید طی سال‌های مشخص به دست آید. و این همان مفهوم برنامه جامع است که از طریق فرایند مطالعه-تحلیل-برنامه انجام می‌شد و ارزیابی اهداف فرعی در مراحل اجرا تحقق می‌یافت.

مفهوم جدید برنامه‌ریزی، یعنی برنامه‌ریزی با رویکرد سیستمی، از علوم جدید سبیرنتیک منتج شده است و فرایند آن، به جای پرداختن به یک موضوع کاملاً جدید، روش جدیدی برای سازمان دادن به دانش موجود درباره طیف وسیعی از پدیده‌ها است. بسیاری از پدیده‌های اجتماعی و اقتصادی، بیولوژیکی یا کالبدی را می‌توان به شکل سیستم‌های پیچیده در نظر گرفت که، بر هم تأثیرات متقابل دارند. وظیفه برنامه‌ریز کنترل رفتار سیستمی است که از طریق معرفی سازوکارهای کنترل، می‌توان

1- town and country planning Act

2- Planning Advisory Group(PAG)

رفتار سیستم را برای رسیدن به اهداف خاص کنترل، هدایت و یا دگرگون کرد. در برنامه‌ریزی با رویکرد سیستمی درک عملیات سیستم مهم است. اگر این امر محقق نشود، چه‌بسا عملیات اجرا شده برای کنترل یک بخش از سیستم، تأثیرات کاملاً غیرمنتظره‌ای در جای دیگر داشته باشد.

سیبرنتیک مدت‌هاست که در فنون جدید، به‌ویژه در سیستم‌های پیچیده کنترل ایستگاه‌های موشک فضایی و یا نیروگاه‌های برق کاربرد داشته است. کاربرد آن در عالم حیات اجتماعی و اقتصادی هنوز آزمایشی است. باید توجه داشت که رفتار توده‌های انسانی بسیار پیچیده و غیرقابل پیش‌بینی است و نمی‌توان آن‌ها را تنها با قوانین سیبرنتیک برنامه‌ریزی کرد؛ ضمن اینکه برخی اندیشمندان نیز به‌کارگیری این ایده را در جوامع انسانی غیراخلاقی می‌دانند. به‌هرحال، در برخی موارد، مانند کنترل سیستم ترافیک شهری، مدت‌هاست که سیبرنتیک کارایی خود را به اثبات رسانده است (هال^۱، ۲۰۰۲: ۲۱۲)

به‌طور کلی، برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی با رویکرد سیستمی به معنای علم اداره و کنترل سیستم‌های شهری، روستای و منطقه‌ای، برای بهبود زندگی انسان‌هاست (مجتهدزاده، ۱۳۸۸: ۶).

۱-۳-۲ رویکرد مشارکتی در برنامه‌ریزی

آیا الگوی جدید برنامه‌ریزی و مدیریت شهری لازم است؟ فرایند رشد مداوم شهرها با تقاضای بی‌وقفه مصرف منابع طبیعی، به مشکلات و مسائل جدی محیطی و اجتماعی مربوط می‌شود. تا اواخر قرن بیستم این فرایند رشد، به نشانه‌های هشداردهنده‌ای - با در نظر گرفتن تأثیرات ناشی از وسعت غیرقابل کنترل شهری، بدون توجه به موقعیت زیربنایی مناسب و تسهیلات - رسیده است. این هشدار، همچنین، نتیجه کلیت فرایند برنامه‌ریزی شهری است که در آن مداخلات شرکت‌های دولتی و خصوصی در سطوح حمایت می‌شود، به‌طور فزاینده‌ای، محدودیت‌های محیطی و منطقه‌ای را نادیده می‌گیرد و به نیازهای افراد و هویت فرهنگی آن‌ها توجه نمی‌کند. ازاین‌رو، نیازمند الگوی جدیدی در مدیریت شهرها

هستیم.

مناطق شهری را باید مکان‌های مناسبی برای انجام دادن فعالیت‌های ضروری انسانی مدنظر قرار داد. توازن محیطی شهرها نیز باید با مناطق روستایی و طبیعی، که به آن‌ها مرتبط و وابسته‌اند، برقرار و تضمین شود. بر الگوی شهری معمول و متداول در بیشتر شهرها، در طول قرن بیستم، نقدهایی شده است که در آن‌ها به کاهش استفاده از زمین‌های ساخته شده، کارایی زیربنای شهری، سازگاری مؤثر با جامعه و کاهش سفرهای روزانه درون‌شهری، کاهش مصرف انرژی به‌خصوص سوخت‌های فسیلی و کاهش آلودگی‌های محیطی ناشی از آن‌ها توجه کرده‌اند. علاوه بر این‌ها، در نتیجه توسعه‌ی تکنولوژی و اصلاح فرایند تولیدی، به‌اضافه مجموعه‌ای از خدمات و تسهیلات عمومی در مناطق شهری، شهرها مرکز تجمع گروه‌های انسانی و مهاجرت‌های مستمر به آن‌ها گردیده‌اند. هم‌زمان با افزایش جمعیت در شهرها بدون یک برنامه‌ریزی مناسب، افزایش مشکلات ترافیکی، مشکلات زیربنایی، از بین بردن فضاهای سبز و پایین آمدن کیفیت زندگی، شیوع بیماری و تضادهای اجتماعی گزارش شده است. برای مقابله با این داستان، توسعه فرایند برنامه‌ریزی عملی و اجرایی، برای وارونه‌سازی اثرات جهانی‌گرایی که منجر به تخریب محیط‌زیست و مصرف فزاینده و بی‌رویه منابع طبیعی و تغییرات آب و هوایی می‌شود، مورد نیاز است. تحقق این امر نیازمند یک پاسخ خلاقانه، به‌کارگیری کارشناسانه ابزارهای مناطق مختلف و شمول مشارکت عمومی در فرایند تصمیم‌گیری است.

فرایند برنامه‌ریزی عملی و کارآمد در شهرهای امروزی باید شامل مشارکت اکولوژیکی و عمومی، به‌عنوان عوامل اصلی و فعال در فرایند توسعه پایدار باشد. این فرایند، به‌خودی‌خود، ارزش فرایند برنامه‌ریزی را تقویت می‌کند و سبب پذیرش و اجرای آسان در مراحل توسعه شهری می‌شود. رویکرد ضروری برای یک شهر کاملاً فرهنگی این است که بتواند ترکیبی از جنبه‌های مختلف را عملی سازد.

این موارد عبارت‌اند از:

- تنوع قومی و نژادی، فرهنگی و طبیعی، که ارزش‌های پتانسیل زندگی شهری

هستند؛

- سیاست‌های یکپارچه فرهنگی - اجتماعی بدون خدشه‌دار کردن هویت محلی؛

- چندگانگی شغلی در مشارکت اجتماعی و مشارکت عمومی، حمایت از تعهد و قبول مسئولیت در قبال جامعه و راهنمایی در فعالیت‌ها و اعمال برنامه‌ریزی شهری که اهمیت خاصی در فرایند توسعه و تغییر شکل شهرها در آینده دارد.

- تعدد فرهنگ‌ها برای یک شهر باثبات و پایدار و خلاق که به‌عنوان ویژگی حیاتی جوامع شهری ضروری هستند؛

- فرهنگ در سبک‌ها و ویژگی‌های متفاوت، که منبع باارزشی برای حصول اطمینان از پیوند اجتماعی و مزیت اقتصادی است؛ زیرا، ترکیب فرهنگ‌های خلاق و نوآور به هویت منطقه‌ای کمک می‌کنند؛

- حمایت از اکولوژی شهری و تنوع زیستی نیز، علاوه بر منافع حفظ محیط زیست شهر، برای ارزش‌های فرهنگی آن و امکان حفاظت از موجودیت و تعیین ارزش‌ها و تشخیص فضاهایی برای سکونت فردی و جمعی افراد مفید است؛

- در این رویکرد جدید، شهر به یک فرایند برنامه‌ریزی عملی متفاوت نیاز دارد که توسط انواع مختلف شاخص‌های ویژه، برای کاربرد در یک فرایند برنامه‌ریزی هدایت شود و شهرداری‌ها و ادارات منطقه‌ای آن را اداره کنند. ضروری است که در این چارچوب روشمند، کاربرد راهکارها در مناطق شهری پذیرفته شود و افراد جامعه در مورد آن تصمیم بگیرند؛ سپس شاخص‌های مؤثر در اجرای فرایند برنامه‌ریزی باید تعیین و تنظیم شوند.

گرچه برای تعریف راهکارها و شاخص‌های ممکن، روش منحصربه‌فردی وجود ندارد، در بیشتر مطالعات موارد آن‌ها را می‌توان در هشت اصل سازمان‌دهی کرد:

- ۱- بینش و راهکار؛ ۲- تنوع زیستی؛ ۳- اقتصاد و مشارکت‌ها؛ ۴- جامعه و فرهنگ؛ ۵- حس تعلق و هویت منطقه‌ای؛ ۶- توانمندی؛ ۷- تولید و مصرف مستمر و ۸- نظارت و تأثیرگذاری و مشارکت.

این هشت اصل به تعریف روشن و بارز راهکار که از طریق آن کاربرد فرایند برنامه‌ریزی مستمر با مشارکت عمومی برای اقدامات مختلف تغییر شکل شهری با درون داده‌های دائمی ممکن باشد، کمک می‌کنند (آمادو^۱، ۲۰۱۰: ۱۰۲-۱۰۷).

رویکرد مشارکتی، در حقیقت بر آن است که مردم محلی باید سازمان‌دهی شوند.

این رویکرد بر مبنای نظریه‌های نئومارکسیستی و اقتصاد سیاسی شکل گرفت؛ ولی در عمل می‌توان گفت که شرکت‌های چندملیتی و سرمایه‌داران بیشترین منفعت را از آن به‌دست آوردند. به‌هرحال، در رویکرد مشارکتی سؤال مشروعیت برنامه‌ریزی است و به مسائل محیطی - مانند تمرکززدایی صنایع از شهرها - توجه می‌شود. بر نیازهای نسل‌های آتی (توسعه پایدار) و، به‌طورکلی، به مسائل محیطی اهمیت داده می‌شود. می‌توان گفت که مشروعیت مورد سؤال است. نتیجه آنکه برنامه‌ریزی مشارکتی همان برنامه‌ریزی سیستمی است؛ با این تفاوت که برنامه‌ریزان رویکرد سیستمی نباید مدعی حل فوری مشکلات پیچیده باشند و یا خود را متخصص منحصربه‌فرد برنامه‌ریزی بدانند، بلکه باید به اجتماعات انسانی کمک کنند تا به‌وضوح و با منطق در باب حل مشکلات خود، به‌ویژه موضوعاتی مانند برابری و رشد بیندیشند.

به‌عبارت‌دیگر، برنامه‌ریزی می‌باید منبعی برای تصمیم‌گیری مردمی و آگاهانه را مهیا سازد. این تمام آن چیزی است که برنامه‌ریزی مشروعاً می‌تواند انجام دهد و این پیام واقعی انقلاب سیستم‌ها در برنامه‌ریزی و عواقب بعد از آن است (هال، ۱۳۸۱: ۳۱۶-۳۴۵).

۴-۱ فرایند و مراحل برنامه‌ریزی (با رویکرد سیستمی)

جرج میلر و همکارانش در کتاب «طراحی و ساختار رفتارها» برنامه‌ریزی را نوعی رفتار انسانی می‌دانند و با تجزیه و تحلیل اجزای اصلی رفتار انسانی به این نتیجه می‌رسند که برنامه‌ریزی شامل مراحل: آزمایش - عمل / آزمایش - خروج است؛ یعنی قبل از هر عمل، ارزیابی اوضاع و تصور عملی که قرار است انجام شود، تحقق می‌یابد (آزمایش) تعیین عمل انجام می‌شود (عمل) و بعد نتایج آن ارزیابی‌شده (آزمایش) و تکرار این فرایند با (خروج) بسته می‌شود. (مجتهدزاده، ۱۳۸۸: ۱۳).

بنابراین، برنامه‌ریزی سیستمی فرایندی سلسله‌مراتبی است که نظم ارگانیزم را طی انجام اعمال متوالی کنترل می‌کند، مراحل این فرایند را این‌گونه می‌توان توضیح داد:

- تصمیم برای برنامه‌ریزی و انتخاب روش‌های اجرایی
- آموزش برنامه‌ریزان و کارشناسان

۱۰ برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی و شهرهای جدید

- تجزیه سازمان حرفه‌ای برنامه‌ریزان
- تبیین اهداف و تعیین روش‌های ارتباطی با سایر اقدامات
- تهیه مدل‌های محیطی سازش چگونگی رفتار سیستم در تغییرات زمان به دلیل اقدامات بخش خصوصی و دولت
- ارزیابی گزینه‌های کاربردی با توجه به ارزش‌های اجتماعی و برآورد و منابع
- اقدام برای اجرای طرح
- کارهای مستقیم
- کنترل بستر پیشنهادات خصوصی و عمومی برای تغییرات
- کنترل انحراف از برنامه پیش‌بینی شده با استفاده از مدل‌های محیطی
- بررسی طرح‌ها و سازوکارهای نظارتی و کنترل با توجه به تغییرات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جدید، نیازها و تمایلات و ابهامات جدید (مک لالین، ۱۳۸۵: ۱۰۳).

۱-۵ ضرورت برنامه‌ریزی با رویکرد سیستمی

- به دلایل متفاوتی برنامه‌ریزان نیازمند استفاده از رویکرد سیستمی می‌باشند، به عنوان مثال:
- وجود سیستم تحلیل مستمر و نیمه مستمر؛
 - اهمیت وجود سیستم ارزیابی ارتباط فعالیت‌ها؛
 - اهمیت جنبه تصادفی تعاملات انسانی - دیدگاه احتمال‌گرا در تقابل دیدگاه جبرگرا؛
 - ارتباط درونی تصمیم و عمل که یکی پس از دیگری اتفاق می‌افتد (مک لالین، ۱۳۸۵: ۱۰).
- برخورد سیستمی در جغرافیای شهری و تحلیل‌های جغرافیایی از ابعاد مختلف، اهمیت دارد:
- پیچیدگی‌ها و ترکیب خاص عوامل تشکیل‌دهنده سیاره زمین و روابط متقابل آن‌ها؛
 - ایجاد یک تقسیم‌بندی زیرسیستمی از محیط زیست انسان و فضای جغرافیایی؛
 - تأکید بر مناسبات میان عوامل محیط زیست شهری؛
 - تحلیل ارتباط و مناسبات عوامل و عناصر یک سیستم ضمن توجه به تک‌تک آن‌ها؛
 - پیش‌بینی تغییرات آینده محیط‌های شهری و امکان آینده‌نگری آن‌ها؛
 - ضرورت استفاده از روش‌های کمی در کنار تحلیل‌های موضوعات مرتبط (شکویی، ۱۳۷۳: ۳۳۴).

۱-۶ اهداف کلان برنامه‌ریزی و سیر تحول آن

از قدیمی‌ترین اهداف برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای کیفیت زیباشناسانه و کیفیت بصری محیط شهری و منطقه‌ای است. در شهرهای یونانی دوره باروک، شهرهای دوره رنسانس ایتالیا، فرانسه و شمال اروپا در دوره باروک و دیکتاتوری قدرت آراستن شهر با مناظر باشکوه بود.

نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی جنبش شهرسازی مدرن در اعتراض به شرایط سکونت دوره ویکتورین، اهداف بهداشتی و سلامتی، به‌ویژه در زندگی شهری مناطق مسکونی را پی‌گیری می‌کرد.

در آغاز قرن بیستم میلادی، همگام با آغاز تحولات جدید، در برنامه‌ریزی شهری در شهرهای اروپا و شمال آمریکا اهداف زیباشناسانه موردنظر بود، به‌طوری‌که در آمریکا جنبش شهر زیبا یکی از جنبش‌های جدید برنامه‌ریزی شهری مدرن شد. آخرین هدفی که در برنامه‌ریزی مطرح است برنامه‌ریزی دسترسی و حمل‌ونقل است. برنامه‌ریزی دسترسی و حمل‌ونقل باهدف افزایش فرصت‌های دسترسی، برای از بین بردن فاصله‌های میان انسان‌ها و تحقق توسعه اهمیت دارد. (مک لالین، ۱۳۸۵ : ۱۵)

۱-۷ طبقه‌بندی تفکرات برنامه‌ریزی

فالودی^۱ (۱۹۷۳) سه نوع تفکر در برنامه‌ریزی را معرفی می‌کند:

- برنامه‌ریزی موضوع محور که با مطالعه عمیق در یک موضوع انجام می‌شود؛
 - برنامه‌ریزی نظارت محور که با کنترل محیط زیست و در ارتباط با توسعه فضای زندگی انسان تحقق می‌یابد؛
 - برنامه‌ریزی تصمیم محور که شامل روش‌های آماده‌سازی، طراحی و ارزیابی مسیرهای جایگزین است.
- نوع دیگری از تفکرات برنامه‌ریزی توسط تقسیم‌بندی نظریه‌های برنامه‌ریزی آرکی بوجی ارائه شده است:
- نظریه‌های در حاشیه برنامه‌ریزی^۲ که جنبه‌های سیاسی، سازمانی و غیره را در نظر

1- Faludi

2- theories on planning